

בין מולדת ירדנית למולדת פלסטינית: ספרי הלימוד בירדן ככלי ליצירת זהות לאומית

איריס פרוכטר-רון

מבוא

אומה נהוג להגדיר בעזרת כמה קריטריונים: טריטוריה משותפת, שפה, דת, תרבות ומקור אתני. יש אומות החסרות את אחד הרכיבים או יותר, ואולם לכל אומה יש עבר. אף אומה אינה מציגה עצמה ללא הרכיב של העבר המשותף, גם אם לעתים עבר זה הוא לפחות בחלקו דמיוני. בעניין זה חשובה ההצגה המשכנעת של העבר שחברי הקהילה הלאומית יוצרים לעצמם (Smith 1986: 174-208).

בחקר הלאומיות קיים ויכוח סביב השאלה אם אומות ולאומיות הן התפתחויות 'טבעיות' ו'אורגניות', או שמא הן יצירות מלאכותיות הנבנות ממניעים פוליטיים, כמו שטענו בנדיקט אנדרסון ואריק הובסבאום. חוקרים אלה רואים בלאומיות ובמדינות הלאום תופעות מודרניות שצמחו מתוך מערכות קודמות ובתגובה להן (Anderson 1983: 4-7; Hobsbawm 1990: 90-91).

האומות במשמעותן המודרנית – על ההיסטוריה שלהן, זיכרונותיהן, מוצאן המשותף, שפתן ותחושת הקולקטיביות שלהן – הן כולן לדעת אנדרסון והובסבאום 'מדומיינות'. את ה'אומה' כופות ובונות באופן מלאכותי הסמכות הפוליטית של המדינה המודרנית והאליטות האינטלקטואליות שלה. אנתוני סמית, לעומתם, טוען שהאומה היא דבר קיים וממשי ההכרחי ליצירתה של לאומיות. אומה היא קהילה של רצון ורגש, וגם אם יש בלאומיות אלמנטים פיקטיביים, הבסיס שלה הוא ממשי ואמתי (סמית 2003: 77-78).

הדיון במאמר זה יתבסס על תאוריות השאובות מתחום הפסיכולוגיה החברתית, שכן לאומיות כזהות, כאידאולוגיה וכפרקטיקה היא תופעה חברתית מובהקת הניתנת לבחינה בכלים פסיכולוגיים. הלאומיות כשיח יוצרת את תהליך בניית הזהויות – הקושר פרקטיקות חברתיות ומציאות למודעות אינדיבידואלית – ויוצרת מסגרת מושגית המביאה לידי שימושים מסוימים בתפישות מנטליות ומעוררת רעיונות בנוגע לעצמנו כלאומים. מאמר זה יוצא מתוך גישתו של אנתוני סמית ומתבסס על התאוריה שלו, המאפשרת למקם במרכז הדיון את הזהות הלאומית בחברה האנושית בהתאם לגישת הפסיכולוגיה החברתית.

סמית' טען שחברים בלאום חשים שקהילתם הייתה קיימת לפנייהם ותמשיך להתקיים אחריהם, וכי השתייכות לאומה נותנת משמעות לסדר החברתי והפוליטי שהפרטים נולדו לתוכו או חיים בו, שכן המוסדות, החוקים, הנורמות והתפקידים נתפסים כנובעים מהגדרות חברתיות ופוליטיות של מדינת הלאום (Smith 2000: 27). הרצון להשתייך לאומה הוא צורך אנושי להשתייך למסגרת המקנה לפרט ביטחון והגנה, והיא מאפשרת למדינה כמוסד להשיג יעדים ולהגן על אינטרסים שלה (Kelman 1969: 276-288). הפסיכולוג החברתי דניאל בר-טל מציג דגם המתמקד בתחושת ההזדהות של הפרט עם הקבוצה והשתייכותו אליה, שהיא תנאי מקדים ליצירתה של זהות לאומית. על פי בר-טל תהליך זה מסמל מודעות והכרה משותפות של חברי הקולקטיב שלכולם אותה הזהות החברתית (Bar-Tal 2000; Brown 2000: 336-338).

אחד ממאפייני הזהות הלאומית הקולקטיבית הוא תחושה של גורל משותף, המשקפת את האמונה שחברי האומה משתייכים לאותו קולקטיב למרות ההבדלים ביניהם. על פי תפיסה זו המשותף לחברי הקולקטיב עולה על המבדיל ביניהם. זו תחושה ה'ביחד', 'הדבק', המלכדת יחידים וקבוצות חברתיות לכדי אחדות לאומית, כך שגורלו של כל אחד ואחד בחברה נתפס כתלוי בגורל כולם. במחקר הלאומיות תפיסת הגורל המשותף נתפסת כאחת מאבני הפינה של הזהות הלאומית, והיא כוללת את המיתוס של השורשים והמוצא המשותף. חברי האומה נתפסים כעלים של עץ אחד, משפחה רחבה שצמחה מזרע אחד. ביטויים המתייחסים לקשרים משפחתיים כמו 'אבותינו' או 'אחיותינו' נפוצים בשיח זה (Johnson 1997: 45-85). כמו שנראה, בספרי הלימוד הירדניים להיסטוריה תמה זו בולטת. במדינות לאום השיח הפוליטי נוטה להדגיש את אחדות האומה כנגד פיצולים פנימיים, בייחוד במצבי משבר או כשהזהות הלאומית מותקפת ומאוימת. במאמר זה נראה כיצד שיח זה משתקף בספרי הלימוד הירדניים לנוכח הצורך של האליטה ההאשמית בירדן להתמודד עם האיום הפלסטיני, המאיים הן מבפנים והן מבחוץ על שלמותה של הממלכה. זיכרון קולקטיבי הוא אבן הראשה של הזהות הלאומית. הוא אינו מספק היסטוריה אובייקטיבית של העבר, אלא סיפור על העבר הפונקציונלי ורלוונטי לקיומה של החברה בהווה ולשאיפותיה בעתיד. בכך הוא יוצר נרטיב מובנה חברתית שיש לו בסיס מסוים באירועים ממשיים אמיתיים, אך הוא מוטה, סלקטיבי ומסולף במטרה להשיג מטרת חברתיות בהווה. התאוריה של אנתוני סמית' שופכת אור על האופן שבו העבר משפיע על ההווה וההווה על תפיסות העבר, שכן כאמור טען סמית' כי חברים בלאום חשים שקהילתם הייתה קיימת לפנייהם ותמשיך להתקיים אחריהם. טענתו זו מבליטה את חשיבות הקשר בין קהילות אתניות פרה-מודרניות (במינוח של סמית' 'אתניות') ובין יצירת האומות המודרניות, ומתמקדת בדינמיקה של המשכיות ושינוי באומות (Rosoux 2001: 175-198). גם הגדרתו של פיליפ המק לזהות לאומית מדגישה את האלמנט הפסיכולוגי: 'הזדהות עם אומה קושרת את הפרט לתרבות ולשפה ייחודיים ולקבוצת התייחסות חיובית הקשורה לעבר ולעתיד' (Hammack 2008: 225).¹

1 כל התרגומים במאמר, מאנגלית ומערבית, שלי.

במחקר זה נבחנו כארבעים ספרי לימוד ירדניים בהיסטוריה ובאזרחות המיועדים לבתי הספר היסודיים והתיכוניים. את הספרים הללו הוציא לאור משרד החינוך הירדני, והם פורסמו בשנים 1964–1994. לפרק הסיכום נבחנו חמישה ספרי לימוד שיצאו לאור בשנים 2008–2010. המאמר יראה כיצד הנרטיב בספרים אלה נבנה מחדש בהתאם לאינטרסים משתנים, וכיצד תיאור העבר התאים את עצמו לצורכי ההווה (Olick and Robbins 1998: 105–140).

חקר ספרי לימוד כחלק מתהליך בניית האומה

את בניית האומה הגדירו אנדרסון והובסבאום כתהליך שבו 'נוצקת התשתית המוסדית והרעיונית לקיומה של קהילה הרואה את עצמה או מדמיינת את עצמה כאומה' (Anderson 1983: 6–7; ראו גם Hobsbawm 1990: 90–91). במסגרת זו מערכת החינוך (בתי הספר וספרי הלימוד) נתפסת כמכשיר של המדינה (ברומה למשטרה או לצבא) שתפקידו להפיץ את התדמית ואת המורשת של 'האומה' ובכך לחזק את זיקתו של האזרח למדינה (פודה 1997: 5). תהליך זה מתבצע בין השאר באמצעות החייאה, שכתוב ואפילו המצאה של 'מיתולוגיה היסטורית' ו'זיכרון קולקטיבי' (Zerubavel 1994: 3–8), והוא חיוני ליצירתה של תשתית מוסרית ואידאולוגית שהיא הבסיס לקיומן של המדינה והאליטה. תהליך זה נעשה בין השאר באמצעות חיבור נרטיב היסטורי הכולל מסרים ישירים ועקיפים ומורה לתלמיד באופן מודע ובלתי מודע מה עליו לזכור ומה עליו לשכוח.

החשיפה ההולכת וגוברת של הדור הצעיר לתקשורת האלקטרונית ולשימוש באינטרנט הקטינה ללא ספק את מרכזיותו ואת חשיבותו של ספר הלימוד כמכשיר חינוכי, אבל עם זאת ספרי לימוד ממשיכים לעצב את השקפת עולמו של התלמיד שכן הם חלק מתהליך החברות (סוציאליזציה) והתרבות (אקולטורציה), שבאמצעותם הדור הצעיר מפנים את הערכים ואת הנורמות של החברה (1: Podeh 2002; 127: Nasser 2001).

מייקל אפל, פיטר מקלרן, הנרי גירו ואלן לוק טענו שהידע בספרי הלימוד, כמו צורות אחרות של ידע, אינו אובייקטיבי ואינו ניטרלי. ספרי הלימוד משקפים את יחסי הכוחות בחברה, ובייחוד את השיח של הקבוצה השלטת – מעמד, קבוצה אתנית או כמה קבוצות שליטות (Apple 1993; Giroux 1988; Luke 1988; McLaren 1989). ספרי הלימוד בהיסטוריה הם במידה רבה חלק מההיסטוריוגרפיה הרשמית של המדינה, והם דוגמה אחת לניסיונה של האליטה ליצור מוקדי זיכרון קולקטיביים. בהקשר זה קבע מרק פרו שלהיסטוריה תפקיד כפול: היא 'מרפאת' ו'נלחמת' ('לוחמנית') (Ferro 1984: 9). קליאו צ'ריהולמס סבור שספרי הלימוד הם גוף של מידע הצומח בהקשר של כוח. הם קובעים מה לגיטימי ומה לא, מה צריך להיאמר ומה לא, מה חשוב ללמוד ומה לא (Cherryholmes 1988: 59). חשיבות מיוחדת יש לספרי לימוד בהיסטוריה, שכן בשביל התלמיד הם המקור העיקרי להכרת העבר, והדמייו שלו בנוגע לעמים אחרים או בנוגע לעצמו יבטא בסופו של

דבר את ההיסטוריה שלמד בהיותו ילד. כמו שקבע ברוך קימרלינג בהקשר דומה, ספרי הלימוד פועלים 'כבית דין עליון להיסטוריה הבוחר מתוך כל פיסות העבר את הזיכרון הקולקטיבי "האמיתי" שנמצא מתאים להיכלל בנרטיב ההיסטורי הלאומי הקאנוני' (Kimmerling 1995: 57).

לעיוותים בספרי הלימוד בהיסטוריה כמה מקורות:

- א. הנטייה להנציח מיתוסים וחצאי אמיתות שאין להם ביסוס מדעי.
  - ב. סלקטיביות בבחירת המידע והצגת המידע המעניק לגיטימציה רק לאומה 'שלך'.
  - ג. בחירת מושגים חיוביים לתיאור עצמך ומושגים שליליים לתיאור האחר (Westbury 1985: 59).
- ההטיות בספרי הלימוד עשויות להופיע בגלוי, אך בדרך כלל הן סמויות. מסרים סמויים עשויים להתבטא כך:
- א. גישה אתנוצנטרית, המתמקדת בקורות העם או המדינה ללא הצהרה מפורשת שזו רק דרך אפשרית אחת להציג את העבר.
  - ב. הצגת סדרי העולם הנוחים לקבוצה הדומיננטית במדינה כנכונים וכיחידים הלגיטימיים, והצגת רצונן של הקבוצות המקופחות כבלתי לגיטימי.
  - ג. התעלמות מעובדות 'לא נוחות' או כאלה שעלולות לעורר יחס שלילי כלפי מאפיינים תרבותיים וחברתיים המהותיים לזהות הקולקטיבית, או שטושו שלהן.
  - ד. הצגת אירועים ותהליכים באופן דטרמניסטי.
  - ה. תיאור המעורר הזדהות אנושית רק של השייכים לקבוצה, והתעלמות מצדדים אנושיים בתיאור קבוצות יריבות.
  - ו. הצגת העמדה הרצויה באופן מפורט ומנומק, והצגה של העמדות האחרות בקצרה ובלוויית נימוקים מעטים או פחות טובים.
  - ז. הפרת כללי בנייתו של טקסט תקין באופנים האלה: מתן מידע שקרי; מתן מידע מפורט על תופעה מסוימת ומידע כללי על תופעות אחרות שמהן אפשר להסיק שהראשונה מרכזית יותר; מתן מידע אמתי, אבל חלקי; מתן מידע מעורפל או דו-משמעי; שימוש במילים המביעות זלזול, ציניות או לגלוג; שרבו של מידע לא רלוונטי (Ferro 1984: 11-12).
- כמו שנראה להלן, בספרי הלימוד הירדניים מופיעות רבות מההטיות הללו.

התמודדותה של ירדן עם הסוגיה הפלסטינית כחלק מתהליך גיבוש זהותה הלאומית, 1964-1994

בירדן אין כמעט נושא שאינו משיק בצורה זו או אחרת לשאלה הפלסטינית. לעובדה זו תרמה האוכלוסייה הפלסטינית הגדולה במדינה, שמאז 1948, עם כיבוש הגדה המערבית וסיפוחה לממלכת ירדן, יצרה רוב דמוגרפי.

הפערים הכמותיים והאיכותיים בין שתי האוכלוסיות משתי גדות הירדן היו רבים כל כך – בגדה המזרחית היו ב־1948 כ־400 אלף תושבים, ואליהם נוספה אוכלוסייה פלסטינית גדולה פי שניים ויותר, רובה משכילה ומפותחת לעומת האוכלוסייה הברווית השבטית הנחשלת בגדה המזרחית – עד שכבר בראשית שנות החמישים היה ברור שאינטגרציה אמיתית בין שתי החברות קשה מאוד לביצוע. הפתרון היחיד שהתקבל על דעתו של הממסד ההאשמי לנוכח היותם של הפלסטינים רוב מספרי בעל מודעות פוליטית ורמת השכלה גבוהה, היה לאכוף את ההגמוניה ואת הנורמות הפוליטיות של המיעוט העבר-ירדני על הפלסטינים. יחסו של המשטר הירדני לאוכלוסייה החדשה היה אפוא דו-ערכי: להלכה נקט מדיניות רשמית של אינטגרציה, סינתזה ושילוב מלא בממלכה, אבל למעשה יצר מדיניות של אפליה, קיפוח ו'דה-פלסטיניזציה'. כך, בניגוד לממשלות של מדינות ערביות אחרות שאליהן הגיעו פליטים פלסטינים בעקבות מלחמת 1948, ממשלת ירדן הציעה לפליטים אזרחות ירדנית, דרכון ירדני וזכויות אזרח מלאות לרבות הזכות לבחור ולהיבחר; אבל עם זה נעשה גם ניסיון לטשטש כל סממן של זהות פלסטינית נפרדת. כך למשל במסמכים רשמיים נאסר השימוש במילה 'פלסטיני' ובמקומו הותר לשימוש רק השם 'הגדה המערבית'.

בתחילה, עד הקמתו של הארגון לשחרור פלסטיין (אש"ף) בשנת 1964, הצליח במידה רבה המלך חוסיין לתמרן את הרצונות הפוליטיים של הפלסטינים ולשכנעם שאחדות ערבית בהנהגה ההאשמית היא הדרך הטובה ביותר לזכות במטרתם המשותפת – שחרור פלסטיין (משעל 1974: 469-470). הדגש על הזהות בין ירדן לפלסטיין, שאפיין את הנרטיב ההאשמי בשנות החמישים והשישים, היה אפוא רכיב חשוב במאבקה של ההנהגה עם כינונה של ישות פלסטינית והקמת אש"ף.

הקמתו של אש"ף בישרה את תחילתו של מאבק בן יותר משלושה עשורים בין הארגון ובין הממלכה ההאשמית בנושא הייצוג הפלסטיני. פעילותו של יושב ראש אש"ף הראשון, אחמד אל-שוּקַיִרִי, בקרב הפלסטינים בגדה המערבית לא רק שקראה תיגר על סמכותה של ירדן בגדה, אלא גם איימה לזעזע את הישות הירדנית-פלסטינית השבירה. ירדן נאלצה להתמודד עם העוינות של אש"ף גם במחיר עוינות של המשטרים הערביים, ועל כן בזירה הבינ-ערבית נהפכה הממלכה למבודדת.

רק מלחמת יוני 1967, שבה איבדה ירדן את הגדה המערבית, אפשרה לה לשוב לחיק הקונצנזוס הערבי, ואולם תפיסתה הבסיסית לא השתנתה. המלך חוסיין וממשלתו המשיכו לדבוק בעמדתם כי שתי גדות הירדן הן ישות אחת ומדינה אחת, והפלסטינים והעבר-ירדנים הם עם אחד, 'המשפחה הירדנית האחת' בלשונו של המלך חוסיין. עם זאת האירועים שהתרחשו בתקופה שלאחר מלחמת 1967 הביאו לידי תפיסות חלופיות לזהות הירדנית.

כישלונם של ארגוני ההתנגדות הפלסטיניים אחרי יוני 1967 לבסס עצמם בגדה המערבית הוביל אותם לרכז את מאמציהם ממזרח לנהר. בשנים 1967-1970 יצרו ארגונים אלו 'מדינה בתוך מדינה' בירדן, וההשפעה העצומה שצברו הציבה לפני ממשלת ירדן שורה של אתגרים.

המשבר הבלתי נמנע בספטמבר 1970 בין המשטר הירדני ובין הארגונים הפלסטיניים ('ספטמבר השחור') החליש את מעמדה של ירדן בעולם הערבי. השימוש שעשתה ירדן בכוח צבאי כלפי הארגונים הפלסטיניים באירועי דמים שנמשכו עד יולי 1971 – שבסופו של דבר חיסלו את נוכחותם של הארגונים בירדן – חיזק את טענתו של אש"ף שהוא מייצג הפלסטינים. אירועים אלה שינו את הקו האידאולוגי הירדני הרשמי, והיו נקודת ציון חשובה בתהליך גיבושה של הזהות הלאומית הירדנית. עתה החל המשטר להדגיש את זהותה העבר-ירדנית הפרטיקולרית של ירדן (שאמנם הייתה קיימת קודם לכן, אך במידה מועטה) כזהות שבטית-בדווית, זהות אסלאמית וזהות האשמית.

ועידת הפסגה הערבית שנתכנסה ברבאט באוקטובר 1974 והכירה באש"ף כנציגו היחיד והחוקי של העם הפלסטיני העמידה מול ירדן אתגר נוסף, ועתה היה עליה להתמודד בשלושה מישורים: יחסיה עם אש"ף, יחסיה עם הגדה המערבית (שבשליטת ישראל) והמדיניות שלה כלפי הגדה המזרחית ובעיקר כלפי הפלסטינים היושבים בשטחה. אף שבפומבי הכריזה ירדן שהיא מקבלת את החלטות רבאט, היא עשתה כל שביכולתה כדי להוכיח שהחלטות אלה אינן בנות ביצוע. כך לאמתו של דבר לא שינו החלטות רבאט באופן מהותי את יעדיה של ירדן בנוגע לגדה המערבית בפרט ולסוגיה הפלסטינית בכלל.

האסטרטגיה הירדנית אמנם שונתה, אבל האינטרסים הירדניים נותרו באשר הם. חלק חשוב בתהליך גיבוש זהותה הלאומית של ירדן קשור לרעיון 'המולדת החלופית' – הצעה ישראלית שהעלו מנהיגי ממשלת הליכוד ב-1977 ולפיה ירדן היא המדינה הפלסטינית, והפתרון לבעיה הפלסטינית יתממש בהעברת הפלסטינים אליה. בניסיון להתמודד עם איום זה – בית המלוכה ההאשמי חשש שיאבד את השלטון לפלסטינים – האיץ המשטר את התמקדותו בזהות הירדנית הנפרדת, ולמשל טען שירדן בגבולותיה העכשוויים הייתה מאז ומתמיד מולדתו של העם הירדני, וכי כבר בזמן העתיק הייתה הפרדה בין ירדן לפלסטין.

עד פרוץ ההתקוממות הפלסטינית בשטחים (האינתיפאדה הראשונה) בדצמבר 1987 ניסתה ירדן לשוב ולחדש את אחיזתה בגדה המערבית, ואולם התקוממות זו הבהירה לה באופן חד-משמעי שהיא איננה 'בעל הבית' שם, וכי אש"ף, שעמד מאחורי ההתקוממות, תפס את מקומה. האינתיפאדה הייתה אפוא אחת הסיבות החשובות להחלטתה של ירדן להתנתק מהגדה המערבית ביולי 1988.

ההחלטה על ניתוק הקשרים התחיקתיים, המנהליים והמשפטיים הייתה ויתור ירדני על ריבונותה בגדה המערבית ועל התחרות עם אש"ף בהשפעה על תושביה הפלסטינים. הניתוק מהגדה היה ראייה מפוכחת והשלמה עם המצב הקיים. במילים אחרות, הניתוק אישר באופן רשמי את התהליך שהיה קיים בפועל. גם ככל הנוגע לגיבושה של הזהות הירדנית הנפרדת לא סימל הניתוק מהגדה התחלה חדשה, אלא האיץ תהליך שכבר היה קיים. עם זאת, כמו שהדבר משתקף גם בספרי הלימוד, עד 1988 לא נעלם הרעיון של 'אחדות שתי הגדות' מהשיח הרשמי ומהרטוריקה הלאומית של מנהיגי המשטר.

בהקשר זה הייתה חתימת הסכם השלום עם ישראל ב-1994 חיונית לירדן. המשטר הירדני רצה לשפר את מעמדו הפוליטי בזירה הבין-ערבית ובזירה הבין-לאומית לאחר

מלחמת המפרץ, בעיקר מבחינה כלכלית, אך לא פחות חשוב מכך, הסכם השלום אשרר את ריבונותה של ירדן בגבולותיה הקיימים ובכך סייע לה לסלק את האיום שהיה גלום ברעיון 'המולדת החלופית'.

ספרי הלימוד הירדניים

כל מחברי ספרי הלימוד בירדן בשנים 1964-1994, ובעצם עד היום, הם עבר-ירדנים, ללא יוצא מן הכלל, ולא פלסטינים. לעובדה זו כשהיא לעצמה חשיבות רבה: המשטר ההאשמי ביקש להבטיח שהאחראים להפצת האידאולוגיה הרשמית ול'שימור' הזיכרון הקולקטיבי יהיו פקידים המזוהים עם הממסד המקומי, הילידי, ולא כאלו העלולים לערער על הנרטיב הרשמי. זאת ועוד, את ספרי הלימוד הנלמדים בבתי הספר הירדניים מוציאי לאור משרד החינוך, מדפיסה הממשלה, ומחבריהם הם לרוב מורים או פקידי ממשל (כך למשל ד'קאן אל-הנדאני ضقان الهندي, מחברם של ספרי לימוד ירדניים רבים בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים, היה בשנים אלה שר ההסברה, שר החינוך ושר העבודה בממשלות ירדן).

ספרי הלימוד הירדניים ממחישים היטב את התפיסה התאורטית של 'המצאת מסורת' כמו שניסחוח אנדרסון והובסבאום. המנהיגים ההאשמים בנו מציאות שאותה רצו להנחיל לאזרחים הירדנים החדשים: הלגיטימציה של השלטון ההאשמי וגבולות המדינה שהתווה הקולוניאליזם הבריטי. המטרה הייתה ליצור 'קהילה מדומיינת' ירדנית, שמקורה במלכים ההאשמים והיא תלויה בהם (Anderson 2001: 5). הנרטיב ההיסטורי של ירדן, כמו שהוא מוצג, כולל בחירה סלקטיבית של אירועים הזוכים למעמד של מיתוס חשוב, ואילו אירועים אחרים נשכחים ואינם מוזכרים. זאת ועוד, תהליך בחירה זה משקף לרוב התפתחויות פוליטיות בהיסטוריה של ירדן, ועל כן הופך לפרשנות עכשווית של העבר (Nasser 2001: 297).

אנדרו שריוק קבע שהחברה השבטית שישבה בטריטוריה שלימים נהפכה למדינת ירדן הזדהתה עם אדמת השבט ועם השיח' המקומי. בתקופה ההאשמית, לעומת זאת, כלומר עם הקמתה של מדינת ירדן, נעשו השליטים ההאשמים למקור הלגיטימציה, והם יצרו זאת באמצעות האידאולוגיה של השושלת ההאשמית, ספרות דתית ולאומיות ערבית ששלטה בתקשורת העממית ובבתי הספר הממלכתיים. שריוק מוסיף כי השבטים הסכימו להרחיב את נאמנותם לשליטים החדשים וכך נהפכו למשענת המשטר ההאשמי (Shryock 1997: 321). השליטים ההאשמים אפוא, כמו השיח'ים של השבטים, מוצגים בספרי הלימוד הירדנים כאבות האומה, ומקור הלגיטימציה שלהם בהיותם צאצאיהם של הנביא מוחמד ומנהיגי המרד הערבי הגדול של שנת 1916 – המרד של השריף חוסיין ממכה ושלוש בניו, עלי, עבדאללה ופייצל, נגד התורכים בעידוד בריטניה בזמן מלחמת העולם הראשונה, שבעקבותיו גמלו הבריטים למשפחה ההאשמית טובה וב-1921 העניקו לעבדאללה, בנו של השריף חוסיין, את השטח שממזרח לירדן. בדמותם הם משלבים תכונות מודרניות

של מנהיגי המאה העשרים יחד עם תכונות של מגנים מסורתיים של העם. בטי אנדרסון מציינת שבספרי הלימוד הירדניים ההאשמים ממלאים ארבעה תפקידים: לוחמים עיקשים נגד האימפריאליזם, מנהיגי הלאומנים הערבים באזור, המגנים היחידים על העם הפלסטיני והאבות הפטרוניים של העם הירדני (Anderson 2001: 9-10).

כמו במדינות אחרות בעולם בכלל ובמזרח התיכון בפרט, התמודדה גם ירדן עם היעד של גיבוש זהות לאומית קולקטיבית הכוללת כמה רבדים של זהויות: זהות ערבית, זהות שבטית, זהות אסלאמית, זהות ירדנית וזהות פלסטינית. בהתאם לאיומים הפנימיים והחיצוניים בחר משטרה להבליט בתקופות מסוימות רבדים מסוימים, ובתקופות אחרות רבדים אחרים. הדבר בא לידי ביטוי גם בנרטיב המופיע בספרי הלימוד.

את התכנים והרעיונות של ספרי הלימוד בירדן בשנים 1964-1994 אפשר לחלק לשלוש תקופות בהתאם לאירועים שנכפו על ירדן מבפנים ומבחוץ הקשורים כולם ישירות לבעיה הפלסטינית:

1. ירדן במעגל הערבי (1964-1967): אידאל האחדות הערבית – מהקמת אש"ף ועד כיבוש הגדה המערבית בידי ישראל.
2. בין ערביות לירדניות (1967-1988): תקופת ביניים – מאבדן הגדה המערבית ועד הניתוק ממנה.
3. זהות לאומית ירדנית נפרדת (1988-1994): זהות לאומית ירדנית נפרדת (לאומיות ירדנית) – מהניתוק מהגדה המערבית ועד הסכם השלום עם ישראל.

התקופה הראשונה (1964-1967): ירדן במעגל הערבי – אידאל האחדות הערבית

'הממלכה הירדנית ההאשמית היא מולדתי הקטנה שהיא חלק ממולדתי הערבית הגדולה יותר', כתוב בספר לימוד לכיתה ג' הנושא את השם 'מולדתי הקטנה' (וטני אל-צר'יר, *وطني الصغير*) (الدرة والكيلاني 1966: 7). בשנים אלה בולט בספרי הלימוד הנרטיב של ירדן כחלק מהעולם הערבי וכישות שאי-אפשר לנתקה מעולם זה, בהתאם לאידאולוגיה הפאן-ערבית. בספרי הלימוד באה מגמה זו לידי ביטוי בדגשים על אידאל האחדות הערבית, בתפיסה האתנוצנטרית, המעניקה להיסטוריה הערבית עדיפות על פני ההיסטוריה הכללית, ובתיאור מאבקה של הלאומיות הערבית כזרם אידאולוגי הנלחם באימפריאליזם (עוד ראו: Lazarus-Yafeh 1972: 1-19).

ספרי לימוד רבים מבחינים בין 'המולדת הערבית הגדולה' (אל-וטן אל-ערבי אל-כביר, *الوطن العربي الكبير*), הכוללת את כל ארצות ערב, ובין 'המולדת הערבית הקטנה' (אל-וטן אל-ערבי אל-צר'יר, *الوطن العربي للصغير*), הכוללת את ירדן ופלסטין. המוטיב החוזר בהקשר זה בכל ספרי הלימוד בתקופה זו הוא כי 'העם הירדני הוא חלק מן האומה הערבית המפוארת אשר יש לפעול לאיחודה בכל ארצותיה' (الكردي وجمعة 1967: מבוא), ומכיוון שירדן הגדירה עצמה חלק מן העולם הערבי, ספרי הלימוד הירדניים בתקופה זו מבקשים

להוכיח שהערבים היו מייסדי הציביליזציות השמיות של המזרח הקדום, וכי בעצם כל העמים השמיים העתיקים, מלבד העברים, היו ערבים קדומים: האכדים, האשורים, האמורים, הכנענים, הארמים, המואבים והאדומים (الکرد [ל"ת: 7-9]). כך למשל הכיבוש הערבי של המזרח התיכון במאה השביעית מוצג בספרים אלה כפעולה של שחרור, ואילו הפרסים והביזנטים מוצגים כזרים (Winter 1995: 210).

זאת ועוד, נעשה שימוש בדוגמאות היסטוריות רבות כדי להוכיח שכשהיו הערבים מאוחדים הם התגברו על אויביהם, אך כאשר היו מפוצלים הם סבלו מתבוסות. באחד מספרי הלימוד לכיתות היסוד התלמיד זוכה לתזכורת: 'האחדות היא כוח והפיצול הוא חולשה, ולכן האומה הערבית התגברה על אויביה המוסלמים שיכלו לגרש את הפרסים, הביזנטים, המונגולים והצלבנים רק לאחר שהתאחדו' (عايش 1966: 2). עוד דוגמאות לכך הן הכיבושים הגדולים של הערבים בתקופת עליית האסלאם, האחדות הערבית בתקופת הצלבנים והתקוממות אנשי מצרים ועיראק נגד הבריטים ב-1919 ו-1920 (Winter 1995: 215). לעומת זאת, התמוטטות הח'ליפות המוסלמית בספרד וכיבושה בידי הנוצרים התאפשרו בשל המחלוקות שנפוצו בין 'מלכי העדות' (מלוך אל-טונאייף, ملوك الطوائف), שליטי הממלכה הקטנה שהוקמה במאה האחת עשרה (חוראני 1996: 78, 112). בספרי הלימוד בתקופה זו בולטת התפיסה שמדינות הלאום הערביות הקיימות בהווה הן שלב זמני בדרך לאחדות ערבית. האחדות הרצויה תתממש, על פי נרטיב זה, בשיבה לעבר הערבי האסלאמי המפואר. ספרי הלימוד שנכתבו עד 1967 רואים בלאומיות הערבית אמצעי למאבק באימפריאליזם ובציונות. הערביות, האידאליים הערביים (עזרה הדדית, אומץ לב, נאמנות וסובלנות) – לכולם מקום מרכזי בספרים אלה, והם מודגשים בהשוואה למשל לעקרונות האסלאם ולערכים אוניברסליים (Winter 1995: 216-217).

התכנסותה של ועידת הפסגה הערבית (של הליגה הערבית) נתפסת בספרים אלה כאמצעי למימוש אחדות בין-ערבית וכביטוי לסולידריות ולליכוד ערביים (الهندي 1966: 17). וכך בספר לימוד לכיתות היסוד נאמר: 'כל הערבים נאבקים לחיסול ישראל שהוקמה בלב המולדת הערבית. הליגה הערבית וועידות הפסגה הן דוגמה להתקרבות זו בין עמי ערב ולסולידריות שלהם' (عايش 1966: 96). כמו שסיכם וינטר, נראה שבספרי הלימוד מתקופה זו מוצגת בדרך כלל תמונה לאומנית-ערבית, לרוב אנטי-מערבית, תמיד אנטי-ישראלית ולעתים אנטישמית' (Winter 1995: 218).

כדי להדגיש את רעיון הלאומיות הערבית, הספרים מנסים להוכיח שקיימת המשכיות היסטורית לנוכחות הערבית בפלסטין למן הזמן העתיק ולהפריך את הטענה היהודית לזכויות היסטוריות על פלסטין. כך למשל בספרו של אל-הנדאוי 'הבעיה הפלסטינית' (אל-קד'יה אל-פלסטינייה, القضية الفلسطينية), שראה אור ב-1966, נאמר: 'הציונות שיקרה לעולם כי יש לה זכות היסטורית בפלסטין וכי יהודי העולם מוצאם ממקור פלסטיני, מהעברים הקדמונים אשר שלטו על פלסטין תקופה מסוימת' (الهندي 1966: 7). בספר לימוד אחר שיצא לאור ב-1967 ונקרא 'ההיסטוריה של הערבים והמוסלמים' (תאריך' אל-ערב ואל-מסלמין, تاريخ العرب والمسلمين) אף נאמר:

היהודים טוענים שיש להם זכות היסטורית בפלסטין, ובכך הם מסלפים את ההיסטוריה. פלסטין היא ארץ ערבית מאז שחר ההיסטוריה, שכן הכנענים הערבים היו הראשונים שישבו בה ובנו בה ערים וכפרים ואת העיר ירושלים ונתרו שליטי פלסטין לתקופה של יותר מאלף ושלוש מאות שנה (الکرد 1967: 340).

אחת השיטות שספרי הלימוד הירדניים משתמשים בהן היא יצירת סטראוטיפים באמצעות דה-לגיטימציה של היריב – במקרה הירדני הציונות והאימפריאליזם – דרך הבלטת דעות קדומות והצמדת תכונות אופי שליליות כמו שנעשה בפרוטוקולים של זקני ציון, 'הציונים הם גנבים, עושקים' וכיו"ב (בנימין 1987: 16-17). הפרקים זוכים לכותרות המזכירות פעמים רבות סמאות פוליטיות כמו למשל: 'הקטסטרופה (הנכפה) של פלסטין אירעה בשל חולשתם של הערבים ופיצולם' או 'הגנבים הציונים אווזים בחלק היקר של המולדת הערבית והאסלאמית, הזועקת מפצועיה, בוכה מלבה. הו הערבים, הו המוסלמים, התאחדו. הפסיקו את מריבותיכם והצילו אותה מכובשים, עושקים' (فارس 1964: מבוא; Winter 1995: 108).

בדומה לקביעתו של ז'אק דרידה שייחודיותה של הזהות הלאומית אינה נבנית בבידוד, אלא כנגד האחר (Derrida 1978), כך גם ספרי הלימוד הירדניים משתמשים בהנגדה בין ה'אני' ובין ה'אחר'. הקביעה כי ה'אני' חיובי וה'אחר' שלילי היא המאפשרת לנרטיב הלאומי הירדני לפתח את מגוון זהויותיה של ירדן כאומה בזמן ובמרחב (Nasser 2001: 293). סגנונם של ספרי הלימוד הירדניים הוא לרוב חד-צדדי, רטורי ופשטני. עובדות ורעיונות מועברים בנוסחאות ברורות של שחור ולבן, הצדק כולו בצד של הערבים, ואויביהם הם רשעים מוחלטים. זאת ועוד, כדי להבחין בין ה'אני' ובין ה'אחר', בספרי הלימוד העוסקים בתקופה האסלאמית נעשה שימוש ברעיונות ובסמלים שהם בגדר ניגודים בינריים כגון מקודש-מחולל, חושך-אור, אמת-שקר, שמימי-ארצי או אל אחד-אלילים רבים (Nasser 2001: 229).

ביחס לציונות וליהדות ניכר שימוש בסגנון תוקפני ואף אנטישמי. למשל: 'היהודים השתלטו על העיתונות העולמית, הפיצו רשת של מרגלים ציונים בין-לאומיים בכל העולם וטימאו את הגזע האנושי בניוון מוסרי' (الکرد 1967: 335-336). כמו שציינ וינטר: 'הקו המפריד בין תעמולה לחינוך ובין אינדוקטרינציה פוליטית היטשטש'. אך הוא מוסיף: 'יש להודות שבכל מדינה החינוך למורשת לאומית הוא תמיד חד-צדדי בצורה מסוימת, אך בספרים מסוג זה הירדנים עוברים את הנורמה ביחס לשאר מדינות ערב' (Winter 1995: 210).

ספרי הלימוד הירדניים אינם מבחינים בין הציונות ליהדות וככלל אין הבחנה בין היהודים כקבוצה דתית לציונות כתנועה פוליטית, והתלמיד עלול לראות בשני אלה שמות נרדפים. בספרים אחרים היהודים מתוארים כקבוצה דתית העוינת הן את הנצרות והן את האסלאם, ובספרים אחרים היהודים נתפסים כגזע לאומי (بشور 1978: 20-22). באחד מספרי הלימוד לכיתה י"ב המחבר טוען: 'ההיסטוריה מוכיחה כי יהודי העולם מוצאם לא מישראל, אלא הם בני עמים שונים שקיבלו את הדת היהודית בשל אופייה המיסיונרי'

(الهندي 1966: 30). ההיסטוריה של ירדן מוצגת על פי רוב כמונחים של ניצחון ותבוסה. הנרטיב ההיסטורי הערבי הלאומי נראה כשרשרת אירועים שבהם האומה מתוארת כחזקה וכמנצחת או כחלשה וכקורבן של אכזריות האחרים (Nasser 2001: 295).

קיימות גם הגזמות והקצנות רבות בכל הנוגע לעובדות ולנתונים. כך למשל בספר לימוד לבית הספר התיכון מצוין שבעת המלחמה בסיני ב-1956 'המצרים הביסו את אוניות המלחמה הבריטיות והצרפתיות, ויירטו מאות מטוסים והרגו אלפי חיילי אויב' (الدرة, الكيلاني وعلي 1967: 180-181). ספרי הלימוד מציגים את המלך חוסיין כמי שהוביל ממלכה חוקתית שאיחדה את הירדנים והפלסטינים ומתעלמים מכך שרוב התקופה היה הפרלמנט מושעה או לא יעיל. לחוסר הדיוק יש עוד דוגמאות רבות. כזה הוא למשל הרצון להיראות חלק מהעולם הערבי והצגתו של המלך חוסיין כמי שחתר לחתימה על ברית הגנה עם סעודיה, עם מצרים ועם סוריה בינואר 1957, אף שלאמתו של דבר התנגד המלך בחריפות לברית ואף תקף את ממשלתו שכן חתר לשלב את ירדן בדוקטרינת אייזנהאור (ב-1957 הבטיח הממשל האמריקני לתת סיוע צבאי וכלכלי למדינות במזרח התיכון שיבקשו זאת במטרה להגן עליהן מפני 'תוקפנות מזוינת גלויה של מדינה כלשהי שהקומוניזם הביין-לאומי שולט בה') (Anderson 2001: 11).

ביחס לפלסטינים ולבעיה הפלסטינית ספרי הלימוד הירדניים עד 1967 משתמשים בשלוש טכניקות עיקריות: (א) התעלמות כמעט מוחלטת מקיומם; (ב) הטמעתם (אסמילציה) בתוך המדינה הירדנית, קרי 'ירדניזציה' שלהם; (ג) החצנתם או תפיסתם כדבר חיצוני למדינה. בשני המקרים הראשונים אין הכרה בקיומם של הפלסטינים כקבוצה אנושית בעלת מאפיינים ייחודיים או של פלסטין והבעיה הפלסטינית. במקרה השלישי ירדן אמנם מביטה על הפלסטינים ועל פלסטין כישות חיצונית למדינה, אך עם זאת מכירה בקיומם (Nasser 2001: 183).

דוגמה להתעלמות מהפלסטינים כקבוצה נפרדת בירדן בולטת למשל בספר הלימוד 'מולדתי הקטנה' (نَظْمِيّ أَل-عَرَبِيّ, وطني الصغير). בספר זה האומה מוגדרת על פי קבוצות האוכלוסייה המרכיבות אותה: 'האוכלוסייה מחולקת לשלוש צורות חיים: עירונית, כפרית ונומאדית (המאפיינת בדווים, נודדים)' (الدرة, الكيلاني وعلي 1966: 21). למרות ההתייחסות לשלוש קבוצות אלה, המחבר מתעלם כמעט לחלוטין מתושבי מחנות הפליטים הפלסטינים, שהם יותר מרבע מכלל התושבים. במילים אחרות, יש התעלמות מהנוכחות הפלסטינית כקולקטיב נפרד מהירדנים. בכך מנסה השיח של המדינה לכפות על הפלסטינים טמיעה או 'ירדניזציה' ולטשטש את זהותם הנפרדת (Nasser 2001: 176). ולמרות זאת, על פי בטי אנדרסון בספרים מסוימים הפליטים הפלסטינים מייצגים קטגוריה רביעית של תושבים. עוד היא מציינת שאף שספרי הלימוד מסרטטים גבולות מלאכותיים בתוך האומה, המנהיגים ההאשמים משמשים כדבק המאחד את כלל האוכלוסייה (Anderson 2001: 9). המפות המצורפות לספרי הלימוד והטקסטים עצמם מתעלמים מקיומה של ישראל: 'גבולה של ירדן במערב הוא הים התיכון' (الكيلاني والكردي 1964: 17). במילים אחרות, בין ירדן לים אין שום ישות. ואולם בכיטוי זה עצמו יש גם סתירה: אם הגבול המערבי

של ירדן הוא הים התיכון, הרי לא רק שמדינת ישראל אינה קיימת ואינה לגיטימית, אלא גם הפלסטינים ומולדתם פלסטין אינם קיימים. ירדן רואה אפוא בפלסטין ובתושביה חלק מהמדינה והאומה הירדניות, ומכאן הניסיון ל'ירדניזציה' של פלסטין, ולא רק של הפלסטינים. יורם בר-גל ציין שמפה איננה המציאות עצמה: היא אינה אובייקטיבית, אלא מייצגת את המציאות כמו שמייצר המפה שואף להציגה. האדם הממוצע ובוודאי התלמיד הצעיר אינו מודע לכל המניפולציות הנעשות בזמן הכנת המפה על ידי בחירה מכוונת של המידע שיופיע עליה ודרכי הצגתו (בר-גל, 2004: 248. ראו גם: Anderson 2001: 13).

מכיוון שהקמת אש"ף ב-1964 איימה במידה רבה על הלגיטימציה של ההאשמים והציבה אתגר אידאולוגי ופוליטי לעצם הרעיון של ממלכה הכוללת בתוכה את שתי הגדות, ספרי הלימוד הירדניים בתקופה זו מתעלמים התעלמות מוחלטת מקיומו של ארגון זה. הם אמנם מציינים את כינוסה של ועידת הפסגה הערבית הראשונה בקהיר בינואר 1964 (הוועידה שקראה להקמת אש"ף), אבל שמו המפורש של ארגון זה אינו מוזכר כלל בספרים שנכתבו עד 1967. ההתעלמות מאש"ף תואמת את המדיניות הירדנית בתקופה זו של 'ירדון' הבעיה הפלסטינית ואי-הכרה באש"ף כנציגות הלגיטימית של העם הפלסטיני במקום ירדן.

גם הבעיה הפלסטינית עוברת 'ירדון'. בספר הלימוד לבית הספר התיכון שנזכר למעלה – 'הבעיה הפלסטינית' – בעיית פלסטין ו'השואה' (הנִכְפָּה) מוצגות כבעיית מולדתו של התלמיד הירדני (الهندي 1966: הקדמה). גם בספר 'ההיסטוריה של הערבים והמוסלמים' בעיית פלסטין נתפסת כ'בעייתנו הצודקת' ולכן 'עלינו לכבד את התיירים הבאים לבקר את ארצנו, ולהסביר להם את בעייתנו הצודקת, בעיית פלסטין, כדי שיבינו את הבעיה ויעמדו לצדנו כדי לפתור אותה' (الکرد 1966: 102).

המשימה של שחרור פלסטין נתפסת אפוא בספרי הלימוד כמשימה ירדנית, ועיקר דאגתו של המלך חוסיין: 'חוסיין היה בראש הפועלים לגירוש היהודים מפלסטין ולהחזרתה לתושביה הערבים, בעליה החוקיים' (عائش 1966: 96). גם תיאור חלקו של הצבא הירדני (הלגיון הערבי) במלחמת 1948 נועד להבליט את רעיון ניכוסה של הבעיה הפלסטינית לירדן. באחד מספרי הלימוד נאמר: 'לולא הלגיון הערבי, היו היהודים משתלטים על המקומות הקדושים בפלסטין' (الکرد 1966: 93). מלבד העובדה שתיאורים אלה מנסים להציג את המאבק בפלסטין כמשימה ירדנית, הם גם נועדו להתמודד במידה מסוימת עם טענות הפלסטינים ומדינות ערב שצבא ירדן הפקיר ערים פלסטיניות במלחמת 1948. דוגמאות אלה כולן מצטרפות לניסיון הירדני לחזק בתקופה זו את הרעיון ההאשמי כי ירדן היא פלסטין ופלסטין היא ירדן' ולראות בבעיה הפלסטינית בעיה ירדנית.

ביחס לשורשיה של הלאומיות הירדנית הנפרדת, ספרי הלימוד הירדניים קושרים בין ההיסטוריה של ירדן ובין ההיסטוריה של הערבים. מאחר שההיסטוריה של המדינה קצרה, וכמו שציינו קיומה כמדינת לאום הוא מלאכותי, זמני ובלתי רצוי, ירדן קושרת עצמה להיסטוריה הארוכה של הערבים והמוסלמים, היסטוריה בת אלפי שנים. במילים אחרות, השיח הלאומי יוצר את האשליה של המשכיות בזמן באמצעות הליכה אחורה למקורות

האומה מנקודת המוצא של ההווה. בספרי הלימוד ירדן מתוארת כמדינת לאום שצמחה מתוך יחסים דיאלקטיים בין הקולקטיב הערבי הגדול יותר ובין המעצמות הקולוניאליות. לפיכך הפרטיקולריזם של ירדן כמדינת לאום עומד בניגוד לערבויות ולקולוניאליזם.

התקופה השנייה (1967–1988): בין ערבויות לירדניות – תקופת ביניים

מלחמת 1967 היא נקודת מפנה בתולדותיה של ירדן. אבדנה של הגדה המערבית – שבה שכנה מחצית מאוכלוסייתה של הממלכה ההאשמית הירדנית – היה נוסף על אבדן אסטרטגי גם אבדן כלכלי, דתי ופסיכולוגי. במלחמה זו איבדה ירדן את מקומותיה הקדושים ובראשם את 'היהלום שבכתר', ירושלים, שהעניקו לה יוקרה דתית רבה והכנסה נאה מאתרי העלייה לרגל בעיר. לינדה ליינ הצביעה על הקשר בין הרטוריקה הלאומית הרשמית של ירדן בתקופה זו ובין יחסה לסוגיה הפלסטינית ולמעמדה המייצג את הגדה המערבית:

תפקידם של מנהיגי ירדן במרד הערבי הגדול [1916], קשרי השושלת ההאשמית לנביא מוחמד, תפקידם המסורתי של ההאשמים כמגני המקומות הקדושים לאסלאם ואופיה השבטי של ירדן [...] שני [האלמנטים] הראשונים מחזקים את הלגיטימיות של הקשרים המנהליים של ירדן לפלסטין, בייחוד לעיר הקדושה, ירושלים, ולגדה המערבית. השבטים הבדווים מסמלים את זהותה הלאומית של ירדן בניגוד לאוכלוסייה המיושבת יותר של פלסטין: כך שהאופי השבטי של ירדן בא להבליט את עצמאותם של שני העמים. [אך] בשני המקרים הנוסחאות של זהות לאומית ירדנית נוגעות ליחסיה המיוחדים של ירדן עם פלסטין ועם הפלסטינים (Layne 1994: 24).

כמו במדינות ערב האחרות, גם בירדן עוררה מלחמת 1967 את התפיסה של ה'וטניה' (وطنية) – הזהות הלאומית הטריטוריאלית. תפיסה זו בלטה יותר בקרב האוכלוסייה העבר־ירדנית וזכתה לחיזוק ניכר מצד המשטר ההאשמי, שקידש אותה ונטה להבליטה. התפיסה האחרת, ה'קומיה' (قومية) – שמשמעותה זהות פאן־ערבית – רווחה יותר בקרב פלסטינים בירדן בתגובה למגמת המשטר ובשל חוסר הזדהות מלאה עם המדינה העבר־ירדנית ועם האינטרסים הירדניים.

בספרי הלימוד הירדניים שלאחר 1967 אנו עדים לניסיון של המשטר להתחיל להתמקד בזהות הירדנית הנפרדת, ניסיון שבא לידי ביטוי בהבלטת ההיסטוריה הייחודית של ירדן בתקופה שקדמה להופעת האסלאם. כך למשל באחד מספרי הלימוד לבית הספר התיכון מתואר תפקידה החשוב של ירדן בהיסטוריה של הסהר הפורה. אזור זה, ירדן כיום, זכה לטענת מחברי הספר לכינוי 'האסם של רומא' בתקופת האימפריה הרומית, על שום היותו מרכז ההסקפה של תבואה ושעורה לשליטיה של האימפריה. בדומה לכך, גם בתקופת הכיבושים האסלאמיים בבילאד אל־שאם (סוריה, ארץ ישראל-פלסטין ולבנון) הפכה ירדן,

לטענת מחברי הספר, למרכז חשוב, שכן 'הח'ליפים האומיים הפכו אותה למעון החורף שלהם' (الكرد والجابر 1967: 1).

כחלק מהניסיון הרשמי של ירדן לגבש זהות ירדנית נפרדת, היא משתמשת בסמלים אסלאמיים מטעמים לאומיים ולא דווקא דתיים. המטרה העומדת בבסיס השימוש בסמלים אלה היא הרצון להצביע על הקשר של הטריטוריה הירדנית בהווה לעברה האסלאמי. דוגמה אחת היא הדגש שניתן בספרי הלימוד העוסקים בדת האסלאם לאירועים אסלאמיים הקשורים ישירות לירדן: אזכור קרבות אל-יִרְמוּכַ ואל-מוֹתָה, קברי הצֶּחְאֶבָה, ארמונות האומיים – כל אלה שמות אתרים ומקומות השוכנים בירדן (ראו למשל الكرد وعبدالهادي 1969).

גם למרד הערבי הגדול של שנת 1916 מקום חשוב. מטרותיו של המרד מוגדרות ברוב ספרי הלימוד כ'שחרור הארצות הערביות באסיה, איחודן והקמת ממשלה ערבית עצמאית בהן' (ראו למשל الكرد وعبدالهادي 1969: 34). כחלק מההתמקדות בזהות הירדנית הנפרדת ובמדינת ירדן המודרנית, בספרי הלימוד שלאחר 1967 נוספת למטרות המרד הערבי מטרה חדשה: 'חיים טובים יותר'. על פי אחד הספרים משמעותה של מטרה זו היא 'להגשים חיים טובים יותר לארץ הערבית בכל התחומים: החקלאות, התעשייה, הקמת בתי ספר ומכללות, בתי חולים ופיתוח שירותי מים, חשמל ואמצעי תעבורה' (الخطيب ونسيمة 1993: 16). במילים אחרות, זו פרשנות מודרנית למטרת המרד. המרד הערבי משרת אפוא את המדינה המודרנית. על פי קו זה, השתתפותם של כוחות הצבא הירדני לצד הכוחות הסוריים במלחמת אוקטובר 1973 היא על פי ספרי הלימוד 'הגשמה חיה של עקרונות המרד הערבי הגדול באחדות האדמה הערבית ואחדות המאבק בדרך השחרור' (السكران والرابعة 1991: 125).

בהנחיות הניתנות למורים המלמדים ספרים אלה נאמר: 'מטרת הספר להביא את התלמיד להבין את הקשר שבין המשטר הירדני למרד הערבי הגדול ולפילוסופיה שלו' (عبيدات وعودة 1994: 1). המטרה הבולטת בספרי הלימוד היא להראות שהייתה אומה פרימורדיאלית על אדמת המולדת, וכי יש זיקה ישירה בין אזרחי הממלכה הירדנית ובין הטריטוריה ההיסטורית הזאת (Anderson 1983: 5). היה זה כאמור אנתוני סמית' שקבע שחברים בלאום חשים שקהילתם הייתה קיימת לפנייהם ותמשיך להיות קיימת אחריהם. ואולם ההתמקדות בזהות הוויטנית המקומית של ירדן בראשית שנות השבעים אינה קשורה רק לכישלון צבאות ערב במלחמת 1967. בזירה הפלסטינית התחזק האיום על הממלכה ההאשמית: פעילותם של ארגוני ההתנגדות הפלסטיניים (הפְּדָאיוּן), שהתבססו בירדן לאחר המלחמה באמצעות הקמת מוסדות אוטונומיים צבאיים, פוליטיים וחברתיים כחלק ממה שהחוקרים כינו 'מדינה בתוך מדינה' – קראה תיגר על יכולתה של ירדן לאכוף את מרותה ואימה מבחינה צבאית, ואף קיומית, על המשך השלטון ההאשמי בירדן. אירועי 'ספטמבר השחור' וחיסול ארגוני ההתנגדות הפלסטיניים השפיעו על הקו האידאולוגי של המשטר כלפי הבעיה הפלסטינית והיו נקודת ציון מהותית בתהליך גיבושה של הזהות הלאומית הירדנית הנפרדת והפרטיקולרית. מעניין לציין שאירועי 1970-1971

עצמם אינם מוזכרים כלל בספרי הלימוד שנכתבו בתקופה זו, ואף לא בשני העשורים לאחר מכן. מחבריהם העדיפו לרוב להתעלם מהם. דיווח על אירועים אלה ופרשנות עליהם מופיעים בספרי הלימוד לראשונה רק בשנות התשעים, וגם אז הם מדרווחים באופן לקוני כאירועים 'שסיימו תקופה קשה של שלוש שנים והשיבו את הביטחון והיציבות למדינה' (ראו למשל ריין וטואלבה 1991: 87).

תקופה זו משקפת גם את הדרך שבה ניסה המשטר ההאשמי להתמודד הן עם האתגר הפלסטיני שהציב אש"ף – הדרישה בוועידת הפסגה ברבאט ב-1974 שמדינות ערב יכירו בו כנציג הלגיטימי והיחיד של העם הפלסטיני – והן עם רעיון 'המולדת החלופית' של ממשלת הימין הישראלי אחרי 1977, רעיון שהיה מימוש של החשש הירדני. האליטה העבר-ירדנית הייתה מודאגת למדי מהרוב הפלסטיני, והרעיון הישראלי רק חיזק חשש זה עוד יותר (ראו למשל נאומו של המלך חוסיין בפתחת המושב השישי של מועצת האומה הירדנית, עיתון אלדסטור [ירדן], [الدستور], 'החוקה', 2 בנובמבר 1972; ונאומו של סעד ג'מעה, جمعة, בפרלמנט הירדני ב-5 ביולי 1967).

הפסיכולוג החברתי דניאל בר-טל קבע שבמדינות לאום השיח הפוליטי נוטה להדגיש את אחדות האומה כנגד פיצולים פנימיים, בייחוד במצבי משבר או כשהזהות הלאומית מותקפת או מאוימת (Bar-Tal & David 2009: 362). המקרה הירדני מתאים מאוד לתיאור זה: האיום הפלסטיני, שערער על יכולתה של ירדן לייצג את הפלסטינים, יחד עם רעיון 'המולדת החלופית', שקרא תיגר על הלגיטימציה הירדנית, הציבו לפני המשטר ההאשמי אתגר אידאולוגי ולאומי שעמו נאלצו שליטי הממלכה להתמודד. הם בחרו אפוא קו נרטיבי המתמקד בזהות הירדנית הנפרדת ומדגיש את ייחודה של ירדן בשונה מהפלסטינים. במהדורה החדשה (משנת 1976) לספר הלימוד המפורסם של ד'קאן אל-הנדאוי 'הבעיה הפלסטינית' שנזכר למעלה בולט אפוא רעיון הפרדתו של הלאום הירדני מן הפלסטיני בתיאור המרד הערבי של 1916. נאמר שם על ערביי פלסטין שהם השתתפו במרד הערבי לצד אחיהם הסורים, העיראקים, הירדנים והלבנונים (الهندي 1976: 38). בכך בולט הניסיון לרמוז שהירדנים הם עם נפרד כמו כל עם ערבי אחר, וחשוב מכך, שהעם הירדני נפרד גם מן העם הפלסטיני וזכאי להגדרה נפרדת ולמדינה משלו. רעיון זה מופיע כאמור לראשונה ב-1976, ואינו קיים בספרי הלימוד המוקדמים יותר. ניתן לפיכך למצוא קשר בין העיתוי של החלטות רבאט לרעיונות החדשים הללו.

עם זאת בספרי הלימוד הירדניים שיצאו לאור בשנות השבעים והשמונים ועידת רבאט עצמה – הנחשבת לוועידת הפסגה החשובה ביותר (מלבד ועידת הפסגה שהכריזה על הקמת אש"ף ב-1964) בתולדות התנועה הלאומית הפלסטינית – אינה מוזכרת, אפילו לא בספר 'הבעיה הפלסטינית', שהוזכר למעלה ועוסק ישירות בנושא זה. התעלמות זו אינה מקרית ואף מופגנת, ויש לראותה על רקע התכחשותה של ירדן להחלטות שהתקבלו בוועידה זו, קרי הכרה באש"ף כנציגו הלגיטימי והיחיד של העם הפלסטיני – הכרה השוללת את זכותה של ירדן לייצג את הפלסטינים.

רק בספר לימוד אחד שיצא לאור בשנת 1977 והנושא את הכותרת 'תקציר ההיסטוריה הערבית המודרנית' (مُدْجَرَّة فِي تَأْرِيحِ آل-عَرَبِ آل-حَدِيثِ, مَذْكُرَةٌ فِي تَارِيحِ الْعَرَبِ

الحديث) ועידת רבאט מוזכרת, אך בניגוד לאירועים אחרים בהיסטוריה הערבית שבנוגע להם מצוין התאריך המדויק (כך למשל על מלחמת רַמַד'אן נאמר כי היא פרצה ב־6 באוקטובר 1973, או על תכנית הפדרציה בין שתי הגדות נאמר כי היא פורסמה ב־15 במרס 1972), תאריך התכנסותה של ועידה זו אינו מצוין, ותיאורה לקוני, אינפורמטיבי וקצר, בניגוד לתיאור אירועים אחרים הנעשים בדרך כלל בפירוט רב (ريان وطوالبة 1977: 84). מכאן אנו למדים כיצד ביקש הנרטיב הרשמי הירדני לתאר את האירוע. זאת ועוד, אזכור ועידות הפסגה הראשונות והשתתפותה של ירדן בהן אינו כולל כל התייחסות לבעיה הפלסטינית, שהייתה סוגיה מרכזית בהן. כך למשל נאמר כי 'בראשית שנת 1964 השתתפה ירדן בוועידת הפסגה הערבית הראשונה ובוועידות הפסגה שבאו אחר כך, ששאפו לתיאום בין מדינות ערב בתחומים פוליטיים, צבאיים וכלכליים' (שם, 1977: 83). במילים אחרות, אין כל התייחסות לכינונה של הישות הפלסטינית או להקמתה של אש"ף.

למרות אבדן הגדה המערבית ב־1967 המשיכה ירדן לראות בה חלק בלתי נפרד מהממלכה ההאשמית, תפיסה שבאה לידי ביטוי גם במפות המופיעות בספרי הלימוד בגאוגרפיה ובהיסטוריה בתקופה זו (ראו למשל الكرد والهادي 1971). ואולם לצד זה נתפסה הגדה המערבית ובעיקר ירושלים גם כאדמה ערבית ומוסלמית 'שנפלה בידי היהודים כשבויה, ולכן אנו הערבים צריכים לסייע בהשבתה (ראו למשל שם). מגמה זו מוכיחה שבתקופה זו הייתה ירדן בשלב מעבר. היא אמנם בחרה להדגיש מאפיינים ירדניים טהורים, אך לצד זה עדיין שמרה על צביונה הערבי ועל היותה חלק מהעולם הערבי גם בכל הנוגע לשאלת פלסטין.

זאת ועוד, בתקופה זו אנו עדים לראשונה לתפיסה ביקורתית של המשטר הירדני כלפי העולם הערבי ומדינות ערב, ובספרי הלימוד מופיעה ביקורת סמויה ואף גלויה על העולם הערבי. הביקורת הסמויה באה לידי ביטוי בניסיון להציג את חלקה של ירדן במלחמת 1948 ואת מעורבותה במלחמה זו. באחדים מספרי הלימוד מצוין למשל כי 'המלך עבראללה ציווה על הלגיון הערבי הירדני להיכנס לעיר ירושלים כדי להצילה מנפילה בידי הכוחות היהודיים'. עוד נאמר על הלגיון הערבי ש'הוא גילה גבורה רבה בהגנה על העיר המקודשת למרות מיעוט הציווד שברשותו והתנאים הקשים שבפניהם עמד' (ريان وطوالبة 1977: 80. ראו גם: الهندي 1975: 152). זו ביקורת סמויה על ארצות ערב, חלק מניסיון ההתמודדות של ירדן עם ההאשמיות של הפלסטינים והעולם הערבי על שבמלחמת 1948 הפקירה את הערים הפלסטיניות. הביקורת הגלויה כנגד מדינות ערב מוצאת את ביטויה ראשית בתיאור תוצאותיה של מלחמת יוני 1967: 'המלחמה חשפה את כישלון המנגנונים הצבאיים, החברתיים והחינוכיים ברבות מארצות ערב ואת חולשת הנשק, האימון והמורל של הצבאות הערביים' (שם: 182). במילים אחרות, הביקורת הירדנית כנגד העולם הערבי אינה מתמקדת רק בתחום אחד, אלא בכל המישורים. דוגמה נוספת לביקורת גלויה על ארצות ערב עוסקת בכישלון פעולותיה של ועידת הפסגה הערבית:

למרות ההחלטות החיוביות שיצאו מוועידות הפסגה הערביות, ועידות אלה לא הצליחו להתמודד עם מערכתה של ישראל להטיית מי הירדן, ובין ארצות ערב החלה

תחרות ופשט חוסר רצון ערבי משותף וחוסר שיתוף פעולה כדי להתמודד עם הסכנה הציונית (الهندي 1982: 177).

מגמה זו מבטאת את העובדה שראשי המשטר ההאשמי חשו בטוחים מספיק כדי למתוח ביקורת על העולם הערבי, שבעבר נתפס כחלק בלתי נפרד מזהותה של ירדן וכערך מקודש. ירדן מבקשת אפוא להציג לתלמידיה תמונת עולם של מדינה ריבונית ועצמאית, שאינה חוששת משכנותיה ובכוחה לערער על סמכותן הבלעדית.

התקופה השלישית (1988-1994): זהות לאומית ירדנית נפרדת – לאומיות ירדנית

הניתוק התחיקתי והמנהלי של ירדן מהגדה המערבית ביולי 1988, לאחר כמעט ארבעים שנה של שליטה ירדנית (מתוכן עשרים שנה בפועל), היה הכרה פומבית ראשונה בזכותו של העם הפלסטיני להגדרה עצמית ולייצוג עצמי שאינו קשור בירדן. בעקבות האינתיפאדה הפלסטינית שפרצה בשטחים ב-1987, הפסקת התיאום המדיני בין ירדן לאש"ף ועל רקע הרעיון של אנשי הימין הישראלי בדבר 'מולדת חלופית', החליטו ממשלת ירדן ובראשה המלך חוסיין להתנתק מהגדה המערבית, צעד שמשמעותו המעשית הייתה הפסקת אזרחותם הירדנית של תושבי הגדה המערבית (וביטול תעודות הזהות והדרכונים הירדניים שלהם), הפסקת תשלום המשכורות לאלפי עובדי מדינה ירדנים ושורה של צעדים כלכליים, חוקתיים ומנהליים נוספים. רבים ראו בניתוקה של ירדן מהגדה המערבית שינוי מהותי במדיניותה המסורתית, שכן המחויבות לגדה הייתה רכיב בסיסי בזהות הירדנית ומושרשת עמוקות במוסדותיה הפנימיים, בשיח של מדיניות החוץ שלה ובאינטרסים החוקתיים של המדינה.

יותר מכל אירוע אחר בהיסטוריה המודרנית של ירדן, הניתוק מהגדה והאירועים שבאו בעקבותיו תרמו לגיבושה של זהות לאומית ירדנית נפרדת. באופן רשמי שינתה ירדן את הקו המסורתי שאפיין אותה עשרות שנים – 'ירדן היא פלסטין ופלסטין היא ירדן' – ובמקום זאת נהפך הביטוי שטבע המלך בנאום הניתוק – 'ירדן היא ירדן ופלסטין היא פלסטין' – לביטוי השגור ביותר בנאומיהם של המלך וראשי המשטר. השינוי בקו אידאולוגי זה מצא את ביטויו גם בנרטיב שהופיע בספרי הלימוד שנכתבו לאחר הניתוק. דוגמה מעניינת לו היא ההשוואה בין שני ספרי לימוד – הראשון מראשית שנות השישים והשני משנות התשעים.

בספר הלימוד משנת 1962 השריף חוסיין (אבי סבו של המלך חוסיין) מצוטט כאומר: 'פלסטין היא לבו של העולם הערבי. לעולם לא אסכים לוותר עליה' (الدرة، الكيلاني وعلي 1962: 41) (Anderson 2001: 10). בספר לימוד שיצא לאור לאחר הניתוק, ב-1991, השריף חוסיין מצוטט כאומר דבר הפוך לגמרי: 'איני רוצה את פלסטין לעצמי או לאחד מבניי, פלסטין חייבת לחזור לאנשיה' (ريان وطالبة 1991: 67). השריף חוסיין מוצג אפוא כמי שמעולם לא שאף לשלוט על פלסטין.

ברוגמה מרתקת זו טמון ההבדל הבסיסי בין הנרטיב האידאולוגי הרשמי שהיה קיים בירדן בשנות השישים, קרי הבעיה הפלסטינית היא חלק אינטגרלי מזהותה (הערבית) של ירדן ודברי חוסיין נותנים לגיטימציה לשליטתה בגדה המערבית, לעומת שנות התשעים, שבספרים מתקופה זו טוען השריף חוסיין שפלסטין איננה שייכת לירדן, אלא לאנשיה, ובכך קיים גם ניסיון לרמוז להפרדה היסטורית בין ירדן לפלסטין כחלק מההתמודדות עם האיום של 'מולדת חלופית'.

בספרי לימוד רבים שראו אור אחרי 1988 מודגש בייחוד חלקם של הירדנים במרד הערבי הגדול של 1916 והשתתפותם של שבטי 'אלרולא, עַנְנָה, חוּיטָאָת וּבְנֵי צַח'ר' שנפגשו עם האמיר פייצל ב-1917 (عبيدات والمسار: 1995: 49-50). גם שמותיהם של אנשי כרם, ואדי מוסא וטפילה ובני שבטים נוספים מוזכרים בספרי הלימוד כמי שהשתתפו במרד הערבי 'במהלך' שישה עשר חודשים שבהם שימשה האדמה הירדנית זירת קרבות למרד' (שם: 50-51).

מטרתם של תיאורים אלה ברורה: רצון להצביע על הזיקה שבין העם הירדני בהווה לאבותיו הירדנים שנלחמו במרד הערבי 'הקריבו קרבנות עצומים בדמם, ברוחם ובכספם'. במטרה לחזק נקודה זו מציינים ספרי הלימוד ש'חלקם של הירדנים במרד זה לא נפל מזה של בני הַחֶגְ'אז' (אזור בסעודיה של היום) (שם: 52). ואכן, תוכנם של ספרי הלימוד הוא במידה רבה 'פטריוטי-ירדני' יותר מהספרים הקודמים: מטרתיהם, כמו שהן מוגדרות בהנחיות למורים, הן להכיר את התרבויות הקדומות שהוקמו על אדמת ירדן, להכיר את המדינות שהיו על אדמת ירדן בתקופות האסלאם ולהתגאות בהישגים התרבותיים שצמחו על אדמת ירדן.

הנרטיב המופיע בספרים אלה מבקש להצביע על הקשר ההיסטורי של העם הירדני עם אבותיו הקדומים באמצעות אירועים שהתרחשו על אדמת ירדן של היום. מגמה זו מתחילה בקביעה כי 'מאז התקופות הקדומות הייתה ירדן מאוכלסת ברציפות בתושבים, וחיו בה תרבויות שונות החל באדומים ובמואבים, בעמונים, בארמים ובאשורים, ביוונים, בפרסים וברומים, וכלה בביוזנטים, בערבים ובמוסלמים'. בספר לימוד זה מתוארים הנבטים כתרכות ערבית 'אשר שרידיה נותרו עד ימינו'. גם בתקופת ראשית האסלאם נודעה לירדן, על פי ספרי הלימוד, חשיבות מיוחדת, 'היות שירדן הפכה שער לכיבוש בלֶאָד אל-שַאָם [כינוי לסוריה, לבנון וארץ ישראל], וממנה עברו הצבאות המוסלמיים שהפיצו את האסלאם' (عبيدات والمسار: 1995: 8-10).

בייחוד מעניינת הדרך שבה מבקש המשטר ההאשמי להציג את נסיבות הקמתה של עבר הירדן. כידוע, זהותה הלאומית של ירדן בשנותיה הראשונות לא התפתחה בשל סכסוך או עימות עם הבריטים. נהפוך הוא, כאמור למעלה, בתכניות האימפריאליות שלאחר מלחמת העולם הראשונה ייעדו הבריטים את הטריטוריה של עבר הירדן לעבדאללה, שהגיע מחצי האי ערב, וב-1921 מינו אותו לאמיר עבר הירדן.

ספרי הלימוד שנכתבו לאחר 1988 מבקשים להציג תמונה הפוכה בנוגע להקמתה של אמירות עבר הירדן, ומטרתם להוכיח שראשיתה של ירדן במאבק עם הכוחות

האימפריאליסטיים, עובדה המחזקת את הלגיטימיות של המדינה ושל המשטר ההאשמי העומד בראשה. באחד מספרי הלימוד נאמר:

כאשר שמעו האנגלים והצרפתים על ההתלהבות שהתקבל בה עבדאללה בעיר מְעָאן, הם ניסו לעצרו ולהשיבו למכה, אך האמיר עבדאללה סירב והתקדם במסעו עד עמאן, ועמו כוח גדול מהמדבר. בעמאן קיבלו אותו השיח'ים של השבטים הירדניים, וכל התושבים התלכדו סביבו והביעו את נכונותם להילחם בצרפתים ולהקים מדינה ערבית עצמאית (السكران والنقرش 1990: 120).

ספרי הלימוד מציינים שטרם הגעתו של עבדאללה לעבר הירדן היו קיימות בה ממשלות מקומיות באל-סֶלְט, באל-כֶּרֶכ ובֶּעֶג'לֹן (عبيدات والمسار 1995: 60). תיאור זה מטרותו להוכיח שירדן איננה ישות מלאכותית שנוצרה יש מאין עם הגיעו של עבדאללה אליה מחג'אז במרס 1921, אלא שהיו בה מנגנוני שלטון ומערכת של ממשלות מקומיות. עם זאת, כדי להדגיש את חשיבותו של עבדאללה וכדי לחזק את הלגיטימציה השלטונית של המשפחה ההאשמית על ירדן, ממשלות מקומיות אלה מתוארות כ'ממשלות שסבלו מחולשה מכיוון שקמו על בסיס שבטי' או כממשלות 'שלא יכלו לכפות ביטחון ויציבות בשל חילוקי הדעות ששררו בין מנהיגיהן' (عبيدات 1995: 60; ראו גם: السكران والنقرش 1990: 120). במילים אחרות, הגעתו של עבדאללה לעבר הירדן ציינה שינוי לטובה במצב הקיים ואת תחילתה של תקופה חשובה בהיסטוריה של ירדן.

באחד מספרי הלימוד נאמר על בני עבר הירדן שהם 'ביקשו ממנו [מעבדאללה] להגיע לעמאן להיות אמיר על עבר הירדן' (الهباهية وعبيدات 1994: 68). במילים אחרות, למרות היותו של עבדאללה שליט חיצוני שהגיע ממכה ואינו בן המקום, הגעתו לעבר הירדן התקבלה בהסכמה ואף בהתלהבות ולא נכפתה על תושבי המקום בניגוד לרצונם. יתר על כן, ספרי הלימוד מציינים ש'לאחר בואו של עבדאללה למעאן, החלה התנועה הלאומית העממית בעבר הירדן המזרחי לפעול להכנת בואו של האמיר לעמאן' (שם: 62). זהות לאומית ירדנית מקומית כבר הייתה אפוא קיימת, על פי ספרי הלימוד, מיד עם הפיכתה של עבר הירדן לאמירות.

כאמור, ספרי הלימוד שנכתבו עד 1967 התעלמו מהגורם הפלסטיני האנושי בתוך ירדן והזניחו את קיומו. כמו שראינו, התעלמות זו הייתה חלק מהמאמץ הרשמי ל'ירדניזציה' של הפלסטינים ולטשטוש זהותם הנפרדת בתוך ירדן. בספרי הלימוד שנכתבו לאחר 1988 בולטת מגמה הפוכה לגמרי: הפלסטינים כקבוצה בירדן זוכים להתייחסות מפורטת. כך למשל בספר לימוד שיצא לאור בשנת 1990 נאמר שירדן רואה כבעיית פלסטין את בעייתה העיקרית, בין השאר 'בשל הרכב תושביה' (السكران والنقرش 1990: 121). ספר לימוד אחר הנושא את השם 'החינוך החברתי והלאומי' (אל-תֶּרְבִּיָה אל-אֶג'תֶּמַאעִיָה ואל-וִטְנִיָה, التربية الاجتماعية والوطنية) מתייחס לפליטים הפלסטינים כקבוצה שגורשה בכוח מפלסטין במסגרת הדיון על סוגי ההגירה הקיימים בירדן: הגירה פנימית (מן הכפר אל העיר), הגירה חיצונית (מירדן לארצות אחרות) ולענייננו הגירה בכפייה – של הפליטים הפלסטינים (الهباهية وعبيدات 1994: 17)

עובדה זו עולה בקנה אחד עם הניתוק: מצד אחד ירדן אינה רואה עצמה עוד אחראית על הגדה המערבית ונציגת העם הפלסטיני בשתי הגדות, אבל מן הצד האחר ההכרה הירדנית בזכותם של הפלסטינים להגדרה עצמית אינה שווה בשתי הגדות. בגדה המערבית ירדן מוותרת על ייצוג הפלסטינים, אבל בגדה המזרחית היא עומדת על שילובם במדינה הירדנית ('במשפחה הירדנית') ועל הפיכת הקהילה הפלסטינית לחלק בלתי נפרד מהמדינה. עם זאת הניתוק מהגדה המערבית לא ביטל את הרעיון שעדיין קיים קשר הכרחי וטבעי בין שתי הגדות ובין שני העמים – העם הירדני והעם הפלסטיני. נהפוך הוא, הניתוק נתפס במידה רבה כצעד שבוצע בליט ברירה וכמחווה של ירדן כלפי הבעיה הפלסטינית בשל מחויבותה ההיסטורית הערבית של ירדן לפלסטין. בספרי הלימוד שנכתבו לאחר 1988 בולט הנרטיב הזה: 'ההחלטה הירדנית [בדבר הניתוק מהגדה המערבית] אין פירושה ביטול מחויבותה של ירדן לשחרור פלסטין ולהסתפקות בסיוע בלבד, אלא מתן אפשרות לעם הפלסטיני להשיב את זכויותיו הגזולות' (السكران والنقرش 1990: 125).

סולידריות זו עם העם הפלסטיני היא על פי ספרי הלימוד היסטורית, שכן כבר לאחר הצהרת בלפור 'האמיר עבדאללה והעם הירדני עמדו לצד אחיהם הפלסטינים בכל המרידות ותנועות ההתנגדות שלהם' (שם: 122). כך למשל במרד הפלסטינים ב-1936 'היו הירדנים הראשונים שבאו לעזרתם' (الهباهية وعبيدات 1994: 72). הירדנים מתוארים כמי שגם לאחר תכנית החלוקה ב-1947 היו 'החלוצים הראשונים שהתנדבו ונענו לקריאה לעזור לאחיהם הפלסטינים בכדי למנוע את חלוקת ארצם' (عبيدات والمسار 1995: 103).

גם 'איחוד שתי הגדות' (ההחלטה על סיפוח הגדה המערבית לירדן ב-1950) מוסיף להיות מוצג כרצון של הפלסטינים, ובספרי הלימוד הוא מוצג כצעד שבא 'לאחר פירוד לא טבעי שנמשך שלושים שנה, כלומר מאז התמוטטות האימפריה העות'מאנית חזר החלק העיקרי שנשאר מפלסטין והתאחד עם ירדן כדי להיות ארץ אחת וישות אחת וגורל אחד כפי שהיה בעבר' (ريان وطالبة 1991: 106). אף שהוא מוצג כך, סיפוח הגדה המערבית לירדן נכפה על הפלסטינים ונעשה בניגוד לרצונם (Brand 2010: 103).

למעשה, הנרטיב הירדני בתקופה שלאחר הניתוק מבקש לבצע מעין 'ירדניזציה מודרנית', קרי 'ירדון' הפלסטינים אך רק בגדה המזרחית. על פי רעיון זה תושביה הפלסטינים של ירדן בגדה המזרחית, לאחר הניתוק מהגדה המערבית, הם ירדנים לכל דבר, ואין מקום להבלטת זהותם הפלסטינית בממלכה. ספרי הלימוד הירדניים אינם מתייחסים אפוא לפלסטינים בירדן כאל קבוצה של פליטים או מהגרים, מתעלמים מהיותם קהילה שמוצאה מפלסטין ומטשטשים עובדה זו (Brand 2010: 102).

התמיכה הירדנית בעם הפלסטיני ובמאבק לשחרורו מוגבלת אפוא לתושביה הפלסטינים של הגדה המערבית בלבד. באחד מספרי הלימוד מסוכמים מאמציה של ירדן למען הבעיה הפלסטינית כך: 'בהשתתפות הכוחות הירדניים בהגנה על העם הפלסטיני ועל המקומות הקדושים; בתמיכה באנשי פלסטין וסיוע כלכלי להם; בהגנה על הדרישות הפלסטיניות בוועידות הערביות והבין-לאומיות' (الرباعية والنقرش 1990: 90).

בניסיון לתמוך באופן היסטורי בנרטיב זה, נאמר באחד מספרי הלימוד שיצאו לאור לאחר הניתוק מהגדה המערבית שהתמיכה הירדנית בפלסטינים הייתה בעיקרה תמיכת

השבטים הירדניים בעם הפלסטיני במאבקו נגד ההתיישבות היהודית, וב־1920, במהלך ההתנגשות המזוינת הראשונה עם היהודים, 'פְּאִיד אל־מַפְלָח אל־עֵבִירָאָת מִן הכפר סום היה לשהיד הירדני הראשון על אדמת פלסטין' (עֵבִירָאָת 1995: 103). תיאור זה מטרטו להרגיש את חלקה של ירדן במאבק הפלסטיני עוד לפני שהוקמה האמירות הירדנית. במילים אחרות, 'השהיד הירדני הראשון' כבר היה קיים לפני שהוקמה מדינתו ירדן. בכך מבקש הנרטיב הירדני לאחר הניתוק מהגדה המערבית להבליט הן את העובדה שהיו קיימים עם ירדני וזהות ירדנית עוד לפני הקמתה של הממלכה, והן את העובדה שישות זו הייתה נפרדת ומגובשת דיה כדי לעזור לעם אחר – לעם הפלסטיני, שארצו לא נכללה בתחום שליטתה של האמירות.

נושאים משותפים

עם זאת קיימים כמה נושאים המשותפים לכל ספרי הלימוד הירדניים להיסטוריה בכל שלוש התקופות: כאלה הם למשל המרד הערבי של השריף חוסיין בן עלי ב־1916, האיראדל של האחדות הערבית או חשיבותה של המשפחה ההאשמית. בעניין האחרון המסר העיקרי בספרים אלה הוא שירדן היא המשפחה ההאשמית (בין השניים יש זהות מוחלטת), ועל התלמידים להכיר תודה הן למשפחה ההאשמית והן למדינה (9: Anderson 2001). גם הקשר בין המשפחה ההאשמית ובין הלאומיות הערבית בולט ברוב ספרי הלימוד, והמסר העיקרי הוא שתושבי ירדן קשורים להיסטוריה של העולם הערבי באמצעות מנהיגיהם ההאשמים.

ספרי הלימוד דנים בפירוט רב בהיסטוריה של שליטי המדינה, ולא בהיסטוריה של הנשלטים, ולפיכך מתקבל מהם הרושם שקיים נתק בין השליטים לנשלטים. זאת ועוד, לקורא ברור ששליטיה של המדינה הם אליטה חיצונית וזרה שהגיעה מחצי האי ערב ואין לה כל מאפיינים מקומיים או שורשים היסטוריים הקשורים לטריטוריה הירדנית. הנרטיב הכללי בספרי הלימוד הוא שהמרד הערבי, המגולם בדמותו של השריף חוסיין ממכה, הפך את ההאשמים למנהיגים הבלתי מעוררים של התנועה הלאומית הערבית (Anderson 2001: 10). מקור חשוב ללגיטימציה למשפחה ההאשמית הוא המוצא האסלאמי של המשפחה והיותם של ההאשמים צאצאי הנביא מוחמד מבתו פְּאִטְמָה. עובדה זו מובלטת בספרי הלימוד שיצאו מסוף שנות השמונים ואילך (Brand 2010: 100).

סיכום

לאומיות כאידאולוגיה פוליטית היא תופעה מודרנית, אך זהויות לאומיות לא נוצרו יש מאין. שורשיהן של רבות מהן מצויים בזהויות האתניות הפרה־מודרניות, הניתנות להגדרה

באמצעות שם משותף, מיתוסים העוברים בירושה וזיכרונות היסטוריים, המסבירים את מוצא הקבוצה, את ייחודיותה, את הקשר שלה למיקומה בטריטוריה מסוימת, את שפתה ועוד אלמנטים תרבותיים משותפים מוחשיים ולא מוחשיים.

סממני זהות אלה הם בעיקרם בעלי רכיבים חברתיים, תרבותיים וסמליים, ובתקופות מסוימות בתולדותיה של אומה הם היוצרים את המודעות הלאומית. ואולם הם אינם קבועים ואינם עוברים מדור לדור ללא שינוי. נהפוך הוא, לרוב הם נשכחים ומסיכות כאלה ואחרות מופיעים מחדש ומשמשים בידי האליטות הפוליטיות ליצירת הזהות ולעיצובה. המשמעות וההשיבות שחברי האומה, באמצעות האליטות הפוליטיות, נותנים להם משתנות לעתים מהקצה אל הקצה.

לספרי הלימוד תפקיד חשוב ביצירה של הזיכרון ההיסטורי והתודעה הקולקטיבית של אומה, והם משתנים במהלך השנים בהתאם לשינויים החברתיים והתודעתיים שחלים באליטות. ספרי הלימוד הנכתבים בפיקוחה של המדינה ונלמדים במסדותיה הם אפוא סוכני זיכרון חשובים בתהליך זה, והם נתפסים כמכשירים להקניית כישורים, ערכים ועמדות. המקרה הירדני מבהיר זאת בבירור. אלמנטים מסוימים בזהות הירדנית – כמו למשל היחס לפלסטין ולקהילה הפלסטינית בתוך ירדן – השתנו מן הקצה אל הקצה בשנות השבעים והשמונים בשל השינויים הפוליטיים שנכפו על המשטר ההאשמי, ואלה משתקפים בספרי הלימוד הירדניים בתקופה שנסקרה.

הפסיכולוג החברתי דניאל ברטל מדגיש את תחושת הייחודיות הלאומית, המאפשרת להבחין בין קבוצות פנים לקבוצות חוץ ולהגדיר מי שייך אלינו ומי איננו שייך. לטענתו, תחושת הייחודיות הלאומית היא צורך פסיכולוגי-חברתי ליצור סדר חברתי עולמי ולאפשר לפרט להבין את מקומו בעולם. ואולם תחושה זו אינה קבועה ויציבה, אלא דינמית ומשתנה ונבנית מחדש בהקשר של יחסים עם זהויות אחרות הקיימות בחלל הלאומי. כמו שראינו, המקרה הירדני מבליט עובדה זו בשינוי יחסו של המשטר לבעיה הפלסטינית בכלל ולהגדרת הזהות הפלסטינית בתוך ירדן בפרט. בשנות השישים והתשעים היו גבולות ההכלה וההדרה של הגדרת הזהות הפלסטינית והירדנית ברורים, וכך היה גם יחסו של המשטר ההאשמי לבעיה הפלסטינית כולה: בשנות השישים בולט המאמץ לבצע 'ירדניזציה' של הפלסטינים; ובשנות התשעים, לאחר הניתוק מהגדה המערבית, בולטת מגמה הפוכה: הפרדה. בשנות השבעים והשמונים לעומת זאת הגדרת הזהות הירדנית אל מול הזהות הפלסטינית מטושטשת, עובדה שמקורה בקושי של המשטר הירדני להתמודד עם השינויים בזירה הפוליטית הפלסטינית והבין-ערבית.

המאמר ביקש להראות כיצד לנוכח ההתפתחויות בזירה הפלסטינית השתקף בספרי הלימוד הירדניים ניסיונו של המשטר לטפח ולגבש, עד סוף שנות השישים, נרטיב של זהות לאומית ערבית וירדנית-פלסטינית, ומראשית שנות השבעים הועבר הדגש לזהות ירדנית טריטוריאלית נפרדת.

עיון בספרי הלימוד החדשים שיצאו לאור בירדן בשנים האחרונות מגלה שיותר משני עשורים לאחר הניתוק של ירדן מהגדה המערבית ויותר משש עשרה שנה לאחר חתימת

הסכם השלום בין ישראל לירדן, גבולה המערבי של הממלכה ההאשמית, כמו שמופיע במפות של ספרי הלימוד, ממשיך להיות 'פלסטיין' ולא מדינת ישראל (ראו למשל: عبدالله 2008: 117-118; شديفات وطوالية 2007: 25, 31-32). במילים אחרות, הנרטיב הירדני הרשמי אינו מכיר בריבונות הישראלית על השטח שממערב לירדן. עובדה זו ייתכן שמצביעה על כך שמחויבותה של ירדן לעניין הפלסטיני ולעולם הערבי עדיין גוברת על כל שיקול אחר.

מקורות

בנימין, הרצל, 1987. 'הצגת יחסי יהודים-ערבים בספרי ההיסטוריה בהקשר של הקונפליקט הישראלי-ערבי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.

בר־גל, יורם, 2004. 'על הקיר תלויה מפה: מפות הקרן הקיימת לישראל לצורכי חינוך ותעמולה', בתוך: יורם בר־גל ונורית קליאוט (עורכים), מחקרים בארץ ישראל: ספר אביאל רון, אוניברסיטת חיפה, עמ' 247-259.

חוראני, אלברט, 1996. היסטוריה של העמים הערבים, דביר, תל אביב.

משעל, שאול, 1974. 'הקונפליקט בין הגדה המערבית למזרחית בתקופת השלטון הירדני והשלכותיו על דפוסי הממשל והמנהל בגדה המערבית, 1949-1967', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

סמית', אנתוני, 2003. האומה בהיסטוריה (תרגמה מאנגלית איה ברויאר), החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים.

פורד, אלי, 1995. בגנות המבוכה ובזכות הטיח: הסכסוך הערבי-ישראלי בראי ספרי הלימוד בהיסטוריה ואזרחות בעברית, 1953-1993, מכון טרומן, ירושלים.

Anderson, Benedict, 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, Verso, London.

Anderson, Betty, 2001. 'Writing the Nation: Textbooks of the Hashemite Kingdom of Jordan', *Comparative Studies of South Africa and the Middle East*, 21 (1-2), pp. 5-14.

Apple, Michael, 1993. *Official Knowledge*, Routledge, New York.

Bar-Tal, Daniel, 2000. *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

Bar-Tal, Daniel & Ohad David, 2009. 'A Sociopsychological Conception of Collective Identity: The Case of National Identity as an Example', *Personality and Psychology Review*, 12, pp. 354-379.

- Brand, Laurie, 2010. 'National Narratives and Migration: Discursive Strategies of Inclusion and Exclusion in Jordan and Lebanon', *International Migration Review*, 44 (1), pp. 78-110.
- Brown, Rupert, 2000. *Group Processes: Dynamics within and between Groups*, Blackwell, Oxford.
- Cherryholmes, Cleo, 1988. *Power and Criticism*, Teachers College Press, New York.
- Derrida, Jacques, 1978. *Writing and Difference*, Chicago University Press, Chicago.
- Ferro, Marc, 1984. *The Use and Abuse of History or How the Past is Taught*, Routledge & Kegan Paul, London.
- Giroux, Henry, 1988. *Teachers as Intellectuals*, Bergin and Garvey, New York.
- Hammack, Philip, 2008. 'Narrative and the Cultural Psychology of Identity', *Personality and Social Psychology Review*, 12, 3, pp. 322-247.
- Hobsbawm, Eric, 1990. *Nations and Nationalism Since 1870*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Johnson, G., 1997. 'The Evolutionary Roots of Patriotism', in: Daniel Bar-Tal & Ervin Staub (eds.), *Patriotism in the Life of Individuals and Nations*, Nelson-Hall Publishers, Chicago, pp. 45-85.
- Kelman, Herbert, 1969. 'Patterns of Personal Involvement in the National System: A Socio Psychological Analysis of Political Legitimacy', in: James Rosenau (ed.), *International Politics and Foreign Policy*, Free Press, New York, pp. 276-288.
- Kimmerling, Baruch, 1995. 'Academic History Caught in the Cross-Fire: The Case of Israeli-Jewish Historiography', *History and Memory*, 7, pp. 41-65.
- Layne, Linda, 1994. *Home and Homeland: The Dialogics of Tribal Identities in Jordan*, Princeton University Press, Princeton.
- Lazarus-Yafeh, Hava, 1972. 'An Inquiry Into Arab Textbooks', *Asian and African Studies*, 8, pp. 1-19.
- Luke, Allen, 1988. *Literacy, Textbooks and Ideology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- McLaren, Peter, 1989. *Life in Schools*, New York.
- Nasser, Riad, 2001. 'The Necessary Others in the Making of A Nation: National Identity in Jordanian and Israeli School Textbooks', Ph.D. Diss., University of Maryland.
- Olick, Jeffrey and Joyce Robbins, 1998. 'Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology', *Annual Review of Sociology*, 24, pp. 105-140.

- Podeh Elie, 2002. *The Arab- Israeli Conflict in Israeli History Textbooks, 1948-2000*, Bergin & Garvey, Westport, CT.
- Rosoux, V-B, 2001. 'National Identity in France and Germany: From Mutual Exclusion to Negotiation', *International Negotiation*, 6, pp. 175-198.
- Shryock, Andrew, 1997. *Nationalism and Genealogical Imagination: Oral History and Textual Authority in Tribal Jordan*, University of California Press, Berkley, CA.
- Smith, Anthony, 1986. *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford.
- Smith, Anthony, 2000. *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, University Press of New England, Hanover.
- Westbury, I., 1985. 'Textbooks Bias', in: T. Huson (ed.), *The International Encyclopedia of Education*, vol. 9, p. 5225.
- Winter, Michael, 1995. 'The Self-Image as Reflected in Jordanian Textbooks', in: Asher Susser & Arye Shmuelevitz (eds.), *The Hashemites in the Modern Arab World*, Frank Cass, London, pp. 207-220.
- Zerubavel, Yael, 1994. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago University Press, Chicago.

ספרי לימוד ירדניים

- בשור, נג'לא, 1978. *القضية الفلسطينية والوحدة العربية في مناهج التعليم في الاردن و سوريا واللبنان*, بيروت (בשור, נג'לא, 1978, *הבעיה הפלסטינית והאחדות הערבית בתוכניות הלימוד בירדן, בסוריה ובלבנון, ביירות*).
- تاريخ التربية والتعليم في الاردن*, 1980. *قسم التوثيق التربوي, عمان (ההיסטוריה של החינוך וההוראה בירדן, 1980. עמאן)*.
- الخطيب, رزاد, ونسيمة داود, 1993. *التربية الاجتماعية والوطنية*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-ח'טיב, רזאד ונסימה דאוד, 1993. *החינוך החברתי והלאומי, עמאן*).
- الدره, سعيد, وسيف الدين الكيلاني 1966. *وطني الصغير*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-דרה, סעיד, וסיף אל-דין אל-כילאני, 1966. *מולדתי הקטנה, עמאן*).
- الدره, سعيد, وسيف الدين الكيلاني, 1967. *تاريخ العرب الحديث*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-דרה, סעיד וסיף אל-דין אל-כילאני, 1967. *ההיסטוריה המודרנית של הערבים, עמאן*).
- الدره, سعيد, سيف الدين الكيلاني ومحمد حسين علي, 1962. *التاريخ والجغرافية*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-דרה, סעיד, סיף אל-דין אל-כילאני ומוחמד חוסיין עלי, 1962. *ההיסטוריה והגאוגרפיה, עמאן*).
- الرباعية, احمد, وعبدالله نقرش, 1990. *المجتمع العربي*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-רבאיעה, אחמד ועבדאללה אל-נקרש, 1990. *החברה הערבית, עמאן*).

- ריאן, حسن, ومحمد طوالبه, 1977. *مذكرة في تاريخ العرب الحديث*, وزارة التربية والتعليم, عمان (ריאן, חסן ומחמד טואלבה, 1977. *תקציר ההיסטוריה הערבית המודרנית*, עמאן).
- ריאן, حسن, ومحمد طوالبه, 1991. *مذكرة في تاريخ العرب الحديث*, وزارة التربية والتعليم, عمان (ריאן, חסן ומחמד טואלבה, 1991. *תקציר ההיסטוריה הערבית המודרנית*, עמאן).
- السكران, محمد, وعبدالله النقرش, 1990. *المجتمع العربي*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-סכראן, מוחמד ועבדאללה אל-נקרש, 1990. *החברה הערבית*, עמאן).
- السكران, محمد, واحمد الرابعة, 1991. *المجتمع العربي*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-סכראן, מוחמד ואחמד אל-רבאעיה, 1991. *החברה הערבית*, עמאן).
- شديفات, يعقوب خلف, وهادي طوالبه, 2007. *التربية الاجتماعية والوطنية*, وزارة التربية والتعليم, عمان (שדיפאת, יעקוב ח'לף והאדי טואלבה, 2007. *החינוך החברתי והלאומי*, עמאן).
- عائش, حسني, 1966. *التاريخ العربي الحديث والمعاصر*, وزارة التربية والتعليم, عمان (עאיש חסני, 1966. *ההיסטוריה הערבית המודרנית והקדומה*, עמאן).
- عبدالله, طلال, 2008. *الثقافة العامة*, وزارة التربية والتعليم, عمان (עבדאללה, טלאל, 2008. *התרבות העממית*, עמאן).
- عبيدات, ضقان, وعبدالله عودة, 1994. *التربية الوطنية والمدنية*, وزارة التربية والتعليم, عمان (עבידאת, ד'וקאן ועבדאללה ע'ודה, 1994. *החינוך הלאומי והאזרחי*, עמאן).
- عبيدات, ضقان, ومحمود المساد, 1995. *تاريخ الاردن المعاصر*, وزارة التربية والتعليم, عمان (עבידאת, ד'וקאן ומחמוד אל-מסאד, 1995. *ההיסטוריה העתיקה של ירדן*, עמאן).
- فارس, ح, 1964. *تاريخ الصليبين*, وزارة التربية والتعليم, عمان (פארס, ח', 1964. *ההיסטוריה של הצלבנים*, עמאן).
- الكيلاني, سيف الدين زيد, وعباس الكرد, 1964. *المجتمع الاردني*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-כילאני, ס'יף, אל-דין ז'יד ועבאס אל-כ'רד, 1964. *החברה הירדנית*, עמאן).
- الكرد, عباس, [ل'ت]. *الحضرات القديمة في الشرق والغرب*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-כ'רד, עבאס, ללא תאריך. *התרבויות הקדומות במזרח ובמערב*, עמאן).
- الكرد, عباس, 1966. *تاريخ العرب والمسلمين*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-כ'רד, עבאס, 1966. *ההיסטוריה של הערבים והמוסלמים*, עמאן).
- الكرد, عباس, 1967. *تاريخ العرب والمسلمين*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-כ'רד, עבאס, 1967. *ההיסטוריה של הערבים והמוסלמים*, עמאן).
- الكرد, عباس, ويوسف جمعة, 1967. *المجتمع العربي الاردني*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-כ'רד, עבאס ויוסף ג'מעה, 1967. *החברה הערבית הירדנית*, עמאן).
- الكرد, عباس, وعبد الحسن الجابر, 1967. *المجتمع العربي الاردني*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-כ'רד, עבאס ועבד אל-חסן אל-ג'אבר, 1967. *החברה הערבית הירדנית*, עמאן).
- الكرد, عباس, ورادي عبد الهادي, 1969. *تاريخ العرب والمسلمين*, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-כ'רד, עבאס וראדי עבד אל-האדי, 1969. *ההיסטוריה של הערבים והמוסלמים*, עמאן).

- الكردي, عباس, وراذي عبد الهادي, 1971. تاريخ العرب والمسلمين, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-כּרד, עבאס וראדי עבד אל-האדי, 1971. ההיסטוריה של הערבים והמוסלמים, עמאן).
- الهباهبة, سليمان, ومحي الدين عبيدات, 1994. التربية الاجتماعية والوطنية, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-הבאהבה, סלימאן ומוּחַי אל-דין עבּידאָת, 1994. החינוך החברתי והלאומי, עמאן).
- الهندوي, ضقان, 1966. القضية الفلسطينية, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-הנְדאוי, ד'קאן, 1966. הבעיה הפלסטינית, עמאן).
- الهندوي, ضقان, 1975. القضية الفلسطينية, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-הנְדאוי, ד'קאן, 1975. הבעיה הפלסטינית, עמאן).
- الهندوي, ضقان, 1976. القضية الفلسطينية, وزارة التربية والتعليم, عمان (אל-הנְדאוי, ד'קאן, 1976. הבעיה הפלסטינית, עמאן).